

ՎԱԽԱՂԱՆԷՆ... ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Գաղթականի առաջին կաղանդն ու ծնունդն էր որ կ'անցընէինք: Տարին բացող այդ հանդիսաւոր օրերուն՝ Ձմեռը դրեթէ ամէն տարի իր քն կատաղի պահեստի մրրիկներն ու քամիները իրենց շղթաներէն կ'արձակէ, կարծես վախճալով, որ սիրոյ մեծ Աւանդութիւնը մոռցընել կուտայ մարդոց՝ խրճիթին ու պալատին տարրերութիւնը: Եւ դեռ միամիտ բանաստեղծները՝ անշուշտ իր ճերմակ դիմակէն խաբուելով՝ ծերուկի մը կը նմանցընեն ընութեան այս անգութ հերթապահը, որուն բարձրացուցած աղմուկն ու իրարանցումը սակայն քն հուժկու երիտասարդներու լէզէոններ իսկ պիտի չլինային հանել: Մանաւանդ այն տարին՝ անպիտանը հարկաւ զգալով Տաճկահայ գաղթականներու ներկայութիւնը՝ արտասովոր հրահանգներ տուած էր իր մեծ ու պզտիկ գործակալներուն: Մեզ պիտի վախցընէր խելքովը, հա, հա, հա, մեզ, որ Աստուծոյ ստեղծած քն ահարկու չարիքներուն դէմ ոգորած էինք և արիւն-ծովերու փոթորիկներէն ճողոպրած: Խարխուլ ապաստարաններուն մէջ, կիսամերկ և պարապ ստամոքսով՝ կուշտ կուշտ խնդացինք վրան ամբողջ երկու ամիս. արտասահմանի այդ հիւրընկալ անկիւնում ձեռք բերուած կեանքի ապահովութեան զգացումը անչափ մեծ էր մեր մէջ, որ կրնար առնուադն եօթը այդպիսի ձմեռներու միահամուռ յարձակումին դիմադրել: Վերջապէս ճրագայոցի գիշերը յիմարը ալ թող տուաւ մեր օձիքը, լուսամուտէն կամ պատին մէկ ճեղքէն նշմարած էր անշուշտ, որ այդ գիշեր մինչև անգամ մեր օջախին մէջ կրակ կը փայլէր:

Ինչպէս տէրաէրը ժամուն մէջ ծանուց՝ բարեպաշտուհի տիկին մը՝ այդ օրը ածուխ բաշխել կուտար գաղթականներուն, իր ննջեցելոց հոգուն համար: Զեմ գիտեր թէ ննջեցեալներու հոգիներուն օգուտ մը տուաւ այդ ածուխը, բայց մինչև օրս չեմ մոռցած այն մեծ օգուտն ու հաճոյքը, զոր ան մեր մարմիններուն պարգևեց: Այդ անակնկալ գանձին վայելքը կարելի

եղածին չափ երկարելու համար, խուժը մը երիտասարդներ ու բոշեցիներ բոլորիս բաժինները միացնել և միայն մէկ գինեակի մէջ վառելով ամէնքս ալ հոն հաւաքուիլ, խնայողական այս հաշիւը սակայն ճիշդ չեղաւ, ինչպէս առհասարակ ամէն աղքատի հաշիւը Միենոյն երկրի զանազան հեռաւոր անկիւններէն, իրարու բոլորովին անծանօթ և միայն օտարութեան մէջ հասարակաց տառապանքով մտերմացած երիտասարդներ վառ կրակարանի մը շուրջ երբ կը բոլորին, ցրուին ալ նոյնչափ հեշտ չի կրնար ըլլալ Ուստի նստեցանք ու նստեցանք, մինչև որ գիշերին հետ ածուխի ամբողջ պաշարն ալ ճերմկեցուցինք:

Խօսակցութիւնը՝ հայրենի երգիքին տակ անցուած Կաղանդներու և Ծնունդներու կարօտալի վերյիշումներովը նախաբանուած՝ անակնկալ զուգորդութիւններով հետզհետէ ծաւալեցաւ ու կենդանացաւ Կրակին տաքութիւնը հալեցուցած էր ամէնքիս ալ լեզուին ու յիշողութեան կապանքները և անս իւրաքանչիւրը իր յիշատակներէն դեռ չպատմուած դրուագներ կը հանէր, իրեն իսկ զարմանք պատճառելու աստիճան յորդ առատութեամբ մը ու ամբողջ խօսակցութիւնը անզգալաբար կը փոխուէր տեսակ մը թաքուն մրցումի, որու միակ մրցանակը ընդհանուր հետաքրքրութիւնն էր: Ու երբ արդէն յիշեցի թէ Տահկահայեր էինք մրցակիցներս, աւելորդ չէր ըսել թէ նիւթի նեղութիւն չէ որ կը քաշէինք: Ամէն Տաճկահայ, որ մեր սաճ չէ վառելիք և ճշ ալ մարելիք հայրենի օջախէն հեռու չէ ապրած՝ լոկ իր վերջին տարիներու կեանքէն ինչքոր ըսես չի կրնար պատմել:

Կարգով իրար յաջորդեցին մէկը միւսէն աւելի տխուր ու տարօրինակ ինքնակենսագրական պատմութիւններ և ես ալ իմ կարգիս Բուրդի վաճառականութիւնն պատմեցի: Աւարտելէս յետոյ արդէն սկսած էի յաղթանակս կարդալ հպարտօրէն ունկընդիրներուս դէմքերուն վրայ, երբ յանկարծ լռութիւնը ընդհատեց ընկեր մը, որուն կը պատկանէր վերջին հերթը: Մեր չըջանակին մէջ նորեկ մըն էր աս, միշտ տեսակ մը երազուն տրամադրութեան մէջ ու սակաւախօս. իր կեանքէն այսչափը միայն գիտէինք, որ հեռու տեղերէ կուգար: Անապատցի դրած էինք անունը:

—Պէտք է խոստովանիլ որ քու պատմութիւնդ ամենէն հետաքրքրականն էր—դարձաւ ինծի Անապատցին, իր հազուադէպ չոր ծիծաղը չրթունքներուն—բայց յաղթանակը քեզի չափ տի ձգեմ, թէն քեզի պէս վարպետ պատմող մը չեմ: Կենսագրութիւնս չէ որ պիտի պատմեմ, որովհետեւ աղգային տեսակէտով ան շատ է աղքատ ձերիններուն հետ չափուելու համար:

Եւ շատ հեռուէն, անապատներու խորերէն միայն հետեցայ մեր հայրենի կիսաւեր բայնը տարադնող մարկին և հէնց այդ պատճառով ալ իմ տանջանքս աւելի կակծալի եղաւ թերևս, զուտ հոգեկան տանջանք մը։ Ահա այդ տանջանքի օրերէն պըզտիկ միջադէպ մը կ'ուզեմ պատմել ձեզի։

—Պատմէ, պատմէ—գոչեց ամբողջ խումբը մէկ բերան, ուրախացած որ այդ չիօսը այսպէս ինքնայօժար բերանը կը բանար և ամէնքս ալ՝ ինչպէս կ'ըսեն՝ ամբողջ մարմնով ականջ կտրած մտիկ ընելու պատրաստուեցանք։

*
* *

Բաղդադ կը գտնուէի հայկական վերջին սարսափներու միջոցին—սկսաւ Անապատցիին—արաբական խալիֆաներու տառապելահաշակ մայրաքաղաքը, ուրկէ կը մեկնէին երբեմն այդ սարսափներու հրահանգները։ Այն օրերէն իվեր կը ջարդեն, յոգնած, պարտասած դահիճներուն նորեր յաջորդելով անընդհատ ի՞նչ հսկայաքայլ յառաջդիմութիւն սակայն։ Այն աստիճաները ջարդի հրամանը տանող սուրհանդակ մը կամ պատուհասի բանակի մը առաջնորդող Ամիրան, առնուազն ամիսի մը պէտք ունէին Տիգրիսի այդ հեռաւոր ասիերէն մինչև ակունքը բարձրանալու համար։ Այդ միջոցին մէջ գուժը, որ թեւեր ունի՝ սովորաբար աղէտէն առաջ կը հասնէր թշուառներուն երկիրը և ալևոր կը ծնական մը կարող կ'ըլլար կոր քամակը երերցընելէն դահիճներուն դէմ երթալ, թանկագին ընծաներով ու իր ծերուկի լացովը ողբելու անոնց սրտերը։ Եւ եթէ այսպիսի աղերս մը ապարդիւն ալ անցնէր, ժողովուրդը գէթ օր առաջ ամուր ու անառիկ տեղեր կ'ապաստանէր, իսկ հիմա՝ Հիմա՝ նոր խալիֆան երկու աշխարհամասերու սահմանին վրայ իր փոսքը փռած՝ թէ այս կողմի և թէ այն կողմի գործողութիւնները անյապիսի հրաշալի արագութեամբ մը կը վարէ, որ ոչ միայն ուրիշներուն՝ այլ պէտք եղած ժամանակ ինքզինքին իսկ կրնայ հաւտացնել թէ պատահածը ուրիշ բան չէ բայց եթէ ընական անխուսափելի աղէտ մը։ Նոր քաղաքակրթութիւնը ուրիշ շատ մը բաներու հետ ջարդերն ալ դիւրացուցէ Նիքարական հոսանքը՝ մահուան ձեռքին պէս աներեւոյթ՝ ուղղակի դահճապետին չորս-պատերէն ակնթարթի մը մէջ անոր կամբը կը հասցընէ ամէն կողմ։ Եւ ահա զոհերը իրենց քն աներկեւան մէկ պահուն կ'իյնան արիւնլուայ, արեւծագին դեռ կանգուն գիւղեր ու աւաններ արեւու մուտքը ալ չեն տեսներ։ Շնորհիւ գիտութեան՝ նորանոր գիւտեր ապագային անշուշտ աւելի պի-

տի կատարելագործեն այս սիստեմը: Սակայն խօսքիս թելը չխճճեմ, դառնամ պատմութեանս:

Բաղդադի կողմերը կոտորած չեղաւ. հայերու թիւը այնքան չնչին էր հոն, որ ուրը պատեանէն հանել չէր արժեք: Կառավարական շրջաններու հպումէն վարակուած քաղաքացի ժողովուրդին մէկ մասը թէև քիչ մը ժանիքները կրճտեց, սակայն Հայաստանէն հասած լուրերը ընդհանրապէս բոլորովին հակառակ արամադրութիւն մը զարթուցին Արարներու մէջ: Անապատի ըմբոստ զաւակը՝ երբ պատահմամբ ոտքը քաղաք կոխէր, հեռաւոր, անծանօթ բախտակից մը գտած ըլլալու սըրտառու շահագրգռութեամբ մը հանդիպած առաջին քաղաքացին կ'ուղղուէր, սա միամիտ հարցումով. «Ինչպէս վերջացաւ Էրման-ներու պատերազմը Սուլթանին դէմ»:

95-ի ջարդերուն ատեն էր. առաւօտ մը շուկայ ելած էի գործով, երբ ծանօթ հայ զինուորական դեղագործ մը հանդիպելով լուր տուաւ թէ՝ Էլ-Կատիֆի մէջ զինուորական բժիշկ դօկտօր Սարգիսը քաղաքական շատ ծանր ամբաստանութեամբ մը ձերբակալուած և նախորդ իրիկունը Բաղդադ բերուած էր դատուելու: Աւելի բացատրութիւն մը չկրցաւ տալ, որովհետև դօկտօրին քով մարդ չէին ձգեր: Յանկարծակիի եկայ, Էլ-Կատիֆ պզտիկ քաղաք մըն է Պարսից-ծոցին եզերքը. Բնչ կրնար ըրած ըլլալ խեղճ մարդը հոն, ուր ապահովաբար իրմէ զատ ոչ թէ հայ, այլ ուրիշ քրիստոնեայ մը իսկ չկար: Մզկիթի վրայ յարձակիլ, զօրանոց գրաւել. մինակը այս տեսակ բան մը փորձելու համար դօկ. Սարգիս եօթը գլխով դէ մը և կամ խենթ մը ըլլալու էր, մինչդեռ զինք լաւ ճանչնալուս՝ հաստատ գիտէի որ երկուքէն ոչ մէկն ալ չէր:

Մեկնութիւն մը գտնելու ճիգիս մէջ խորասուզուած՝ ճամբաս կը շարունակէի, երբ յանկարծ անունս կանչուեցաւ բարձր ձայնով: Շուրջս նայեցայ. հայրենակից հարիւրապետ մըն էր, որ զիս կը կանչէր սրճարանէ մը: Ներս մտայ. երկու ուրիշ սպաներ ալ նստած էին քովը, մէկը հեծելազօրքի երիտասարդ յիմնապետ մը, իսկ միւսը վիթխարի հասակով ու պարտապաշտաց փորով թնդանօթածիգ հազարապետ մը, որ սաստիկ բարկութենէն մարմինն բոլոր անդամները, պատերազմական վիճակի մէջ դրած՝ կը պոռպոռար:

—Ապերախտ շունները, փատիշահին հացը ուտեն ու դաւաճանութիւն ընեն. չէ, ալ հերիք է, բոլոր կեսովուրները պէտք է քշել բանակէն:

—Նստէ, նստէ,—ըսաւ ինծի հայրենակիցս շինծու ծիծաղով մը—լաւ լուրեր ունիմ քեզի հաղորդելիք:

—Ի՞նչ լուր—հարցուցի աթոռ մը առնելով—հայրենիքէն—
—Ձէ, չէ, տեղական լուր է. քանի մը օրէն լաւ տեսա-
րան մը պիտի ունենանք զօրանոցի հրապարակին վրայ, քու
դօկտօր Սարգիսիդ շնորհիւ:

—Ի՞նչ է պատահեր Աստուածդ սիրես:

—Ի՞նչ պիտի պատահի. մարդը լաւ առուարի է ձեռք
զարկեր, բայց չէ կրցեր գլուխ հանել: Անգլիական պետութեան
հետ բանակցութեան է սկսեր էլ-Կատիֆը ծախելու. 200,000
անգլիական ոսկիի սակարկեր են, 90,000 ոսկին արդէն կան-
խիկ ստացեր է, իսկ մնացած 110,000-ին համար ալ մուրհակ
է առեր: Ասկէ զատ Զէյթունի ապստամբներուն օգնելու խոս-
տում ալ առեր է Անգլիայէն: Սակայն էլ-Կատիֆի պահակա-
գօրքին գնդապետը իրմէն՝ վարպետ փրթելով՝ գործը հաւկցեր
է և զինք անմիջապէս ձերբակալելով հոս է ղրկեր: Քանի մը
օրէն պիտի կախեն զօրանոցի հրապարակին վրայ, քեզ ալ կը
հրաւիրեմ հանդէսին ներկայ գտնուելու:

Ապուշ կտրեցայ: Բժիշկ մը, որ երկիրներ կրնայ ծախել-
Տէր-Աստուած, դեռ ինչքեր պիտի լսէինք: Մարդը այնպիսի ձե-
ւով մը հաղորդեց լուրը, որ կարծես այդ քամբախտ էլ-Կատիֆը
տուն մը կամ արտ մը ըլլար: Զարմացումս բացէ ի բաց պիտի
յայտնէի, սակայն երբ անգամ մը հետո նստողներուն երեսները
նայեցայ, համարձակութիւնս փախաւ յանկարծ: Երեքին ալ դէմ-
քերը դժոխային կատաղութիւն մը կ'արտայայտէին. մանաւանդ
հազարապետին սոսկալի փորը փուքի մը պէս կ'ելէնջէր ու կը
ֆշֆշար, մէկ վայրկեանէն միւսը զայրոյթի նոր ժայթքում մը
սպառնալով. իսկ տակի խեղճ աթոռը սրտանման ճիւղեր կ'արձա-
կէր, մտի այդ վիթխարի բուրգին ծանրութենէն:

—Ներողութիւն—դարձայ վերջապէս հայրենակիցիս, հար-
ցումի անվտանգ ձև մը գտնելով—բայց այդ քաղաքին բանալիները
ինչո՞ւ էին յանձներ դօկ. Սարգիսին:

—Ի՞նչ բանալի—շտապեց պատասխանել յիմնապետը—էլ-
Կատիֆ պարսպապատ քաղաք չէ, մինչև անգամ ամրութիւններ
ալ չունի:

—Ուրեմն դօկտօրը ի՞նչպէս պիտի յանձնէր քաղաքը Ան-
գլիացիներուն:

—Ի՞նչ դժուար բան է—մօնչեց հազարապետը—զինուո-
րական բժիշկ է, ամբողջ պահակազօրքը կը թունաւորէր, եր-
կիրը կը մնար անպաշտպան և Անգլիացիները հանգիստ, հան-
գիստ կը գրաւէին:

—Պիտի կախեն, բայց ափսոս—հառաչեց յիմնապետը—

սխի իմ ձեռքս տային, ձիուս պոչին կը կապէի և անշափ կը քշէի մինչև ամենամեծ կտորը ականջը մնար:

—Ձէ, չէ, այդ դեռ քիչ է—վրայ բերաւ սիրելի հայրենակիցս—իմ ձեռքս տային, ցիցի վրայ կը նստեցնէի, կամ աքծանով մը միսէն ամեն օր մէկ կտոր կը փրցնէի և կամ աւելի լաւը...

—Ո՛չ առ, ոչ ան—ընդհատեց հազարապետը որոտաձայն —մեղք չէ ձեռքերուս որ շան դիակին վրայ այդչափ աշխատանք թափեմ. թնդանօթը լաւ մը կը լեցնէի, այդ անպիտանն ալ «խողի-գնդակ» մը յինելով բերանը կը կոխէի և կրակը տուածիս պէս բռնէ...

Հոս՝ կատաղի ոմրածիգը բռունցքին հետ փորն ալ այնպիսի բռն թափով մը առաջ նետեց, որ մարմինն ալ հաւասարակշռութիւնը կորսնցնելով՝ կոնակի վրայ գետին փռուեցաւ: Պարզուած տեսարանը ջարդի կատարեալ մանրանկար մըն էր, սա տարբերութեամբ միայն, որ հոս գոհերը անշունչ առարկաներ էին, իսկ կեանքի պիղծ արիւնին փոխարէն ջարդուփշուր եղած նարկիլէներու դեղնած ջուրն էր որ կը հոսէր: Երկու սպանները, սրճարանին երեք սպասաւորները և ես միացած՝ հազիւ կրցանք ոտքի հանել անեղ հերոսը: Նստարանի մը վրայ ինկաւ, աչքերը պայթելու աստիճան շնչասպառու երեսը խողի ապուխտի պէս կարմրած: Ամբողջ տասը րոպէ խեղդուելու չափ հազաց և ոմրածութեան այս ձախող փորձէն ծայրայեղօրէն մոլեգնած՝ հայհոյանքի տարափ մը փսխեց:

—Կեանքը շուն շանորդի, խրճիւր, էշ, սրիկայ, դաւաճան, թնդանօթին մեղք չէ, մեղք չէ վառօդին. ոտքերը կը կապեմ, վիզը չուան մը կ'անյընեմ և հրէայի մը ձեռքը տալով ամբողջ քաղաքը պտըտցնել կուտամ քաշկըռտելով: Շան ծնունդ քեզի...

Երևակայուած անոնի պատիժներու տպաւորութեան տակ՝ մազերս փուշ-փուշ եղած էին, երեսիս գոյնը նետած և դեռ շատ հաւանական էր, որ վախէս կաթուածահար ըլլայի, եթէ այս գերազանցօրէն կատակերգական տեսարանը վրայ չհասնէր: Հիմա ալ գերմարդկային ճիգեր կ'ընէի ծիծաղս զսպելու, ուստի փորձանք մը չհանելու համար փութացի դուրս նետուիլ այդ սարսափելի զինուորական ատենանէն:

Շարաթ մը ետքը մէյմըն ալ իմացանք, որ դօկտօր Սարգիսը անպարտ արձակուած է: Քանի մը ընկերներով անմիջապէս քովը գնացինք ամբողջ դէպքին ստուգութիւնը իմանալու: Էլ-Կատիֆի պահակազօրքին գնդապետը և քանի մը ուրիշ պաշտօնեաներ թշնամացած էին դօկտօրին և այդ հրաշալկերտ զրպարտութիւնը յերկրած՝ զինք մէջտեղէն վերցնելու:

համար։ Սակայն Բաղդադի միւշիւրը *) խնդրին էութիւնը հասկընալէ ետքը, իր մէկ շեփոխ սահաբքին **) խորհուրդը յղացած էր մէկ անգամէն երկու բարերարութիւն ընելու։ Տարիներէ ի վեր պոլսեցի Յոյն աղջիկ մը կը պահէր քովը՝ իբրեւ իր տղայոց դաստիարակուհի։ Արդ՝ դօկտօրին հասկցուցած էր, որ ազատութիւն մէկ միջոց մը միայն կայ... այդ աղջկան հետ ամուսնանալ և իրեն փեսայ դառնալ։

— Ի՞նչ ընեմ, ես ալ ընդունեցի—ըսաւ դօկտօրը խղճալի ձայնով մը։

Հնկերներս միաբերան իրենց հաւանութեամբը վաւերացուցին այս խելացի որոշումը։

— Ի հարկէ, եղբայր, ի հարկէ լաւ էք ըրեր—ես ալ իմ կարգիս միեթարեցի խեղճ մարդը—ամուսնութիւնը՝ եթէ մինչև իսկ բռնի ալ ըլլայ՝ կախաղանէն լաւ է վերջապէս։

Դեռ նստած էինք, երբ խումբ մը զինուորականներ եկան շնորհաւորութեան, որոնց շարքին մէջ և՛ մեր թնդանօթաձիգ հազարապետը։ Դօկտօրը ստիպուեցաւ անգամ մըն ալ պատմել ծայրէ ծայր գլխէն անցածը, աւելորդ է ըսել՝ արձակման պատճառը միմիայն Միւշիւր փաշային արդարադատութեանը վերադրելով։ Սակայն ամէն մարդ լսած էր արդէն յառաջիկայ հարսնիքին լուրը։

— Ես այդ լիւրը դնդապետը վաղուց կը ճանչնամ—ըսաւ մեր հազարապետը՝ պատմութիւնը լմնալուն պէս—անձնական թշնամութիւնը յագեցնելու համար ամէն ստորնութեան կը գիջանի շանորդին։ Ես արդէն դէպքը լսելուս պէս ըսի թէ անպատճառ զրպարտութիւն է։

Ականջներուս հաւտայս չէր դար. հազարապետին երեսը նայեցայ շեշտակի, ինք ալ իմ երեսս կը նայէր և ի վերջոյ ես էի որ ստիպուեցայ աչքերս վար առնել։

* *

— Բայց, տղայք, տաք երկիրները յիշեցուցիք ինձի ու ես սկսայ մրսիլ—ըսաւ Անապատցին իր տարօրինակ պատմութիւնը վերջացնելով։ Եւ ձեռքովը առկայծ կրակին վրայ նետեց ածուխին վերջին մնացորդը, Զրադաշտեան մոզպետի մը լրջութեամբ մաղթելով։

— Աստուած ողորմի բարեպաշտուհի տիկնոջ մեռելներու հոգուն և մեզ ալ օր առաջ անոնց շարքը անցընէ՝ իր անհուն ողորմութեանը արժանացնելու համար։

ԱՌԱՆՁԱՐ

*) Միւշիւր—մարշալ, բանակի հրամանատար։

**) Եշիւք օտաթ—բարի ժամ։